

ÇEVRE PSİKOLOJİSİ PERSPEKTİFİNDEN DİNİ MEKÂNIN TAŞIDIĞI ANLAM VE YER KİMLİĞİNE ETKİSİ: TOKYO CAMİİ ZİYARETÇİ DEFTERLERİ ÜZERİNE NİTEL BİR ANALİZ

Sevde DÜZGÜNER*

Makale Bilgisi

Makale Türü: Araştırma Makalesi, **Geliş Tarihi:** 03 Mart 2026, **Kabul Tarihi:** 07 Mayıs 2026, **Yayın Tarihi:** 26 Haziran 2026, **Atf:** Düzgüner, Sevde. "Çevre Psikolojisi Perspektifinden Dini Mekânın Taşıdığı Anlam ve Yer Kimliğine Etkisi: Tokyo Camii Ziyaretçi Defterleri Üzerine Nitel Bir Analiz". *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi* 26/2 (Haziran 2026): 775-808.

DOI: 10.33415/daad.1901986

Öz

Makalede dini bir mekân olan Tokyo Camii ve Diyanet Türk Kültür Merkezi'nin ziyaretçiler üzerindeki psikolojik etkileri, çevre psikolojisi perspektifiyle ele alınmıştır. Nitel olarak tasarlanan araştırmada, 1998-2019 yılları arasında kayıtlara geçmiş olan 423 adet ziyaretçi notuna içerik analizi uygulanmıştır. Oldukça farklı coğrafyalardan gelen ziyaretçilerin kaleme aldığı notların dilleri de çeşitlilik göstermiştir. Analiz sonuçlarına göre ziyaretçiler camide kendilerini oldukça mutlu ve huzurlu hissettiklerini ifade etmişlerdir. Camide yeni insanlarla tanışmaktan memnuniyet duymuşlardır. Caminin mimarisi ve atmosferi ziyaretçilerde hayranlık uyandırmıştır. Özellikle Türk ve Müslüman ziyaretçiler, cami ile gurur duyduklarını belirtmiş, caminin Türkiye'nin tanıtımına sağladığı katkıdan bahsetmiştir. Sonuç olarak başka bir ülkede inşa edilmiş Türk camisinin büyük anlamlar taşıdığı ve ziyaretçileri üzerindeki psikolojik, sosyal ve kültürel açılarından olumlu etkileri olduğu ortaya konmuştur. Caminin çok fonksiyonlu yapısı ve herkesi kucaklayan tavrının da tüm ziyaretçiler üzerinde derin izler bıraktığı tespit edilmiştir. Ayrıca Türkler için de Tokyo Camii'nin dini kimlik ile milli kimliğin iç içe geçerek bütüncül bir yer kimliği oluşturduğu tespit edilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Cami, Kimlik, Yer Bağlılığı, Yer Kimliği, Tokyo Camii, Dini Kimlik, Milli Kimlik, Türkiye.

* Doç. Dr., Marmara Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Felsefe ve Din Bilimleri Bölümü, Din Psikolojisi Anabilim Dalı, İstanbul/Türkiye, sevde.duzguner@marmara.edu.tr, ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-3210-6972>.

The Meaning of Religious Place and Its Effect on Place Identity from the Perspective of Environmental Psychology: A Qualitative Analysis on the Visitor's Books of Tokyo Mosque

Sevde DÜZGÜNER*

Article Information

Article Types: Research Article, **Received:** 03 March 2026, **Accepted:** 07 May 2026, **Published:** 26 June 2026, **Cite as:** Düzgüner, Sevde. "The Meaning of Religious Place and Its Effect on Place Identity from the Perspective of Environmental Psychology: A Qualitative Analysis on the Visitor's Books of Tokyo Mosque". *Journal of Academic Research in Religious Sciences* 26/2 (June 2026): 775-808.

DOI: 10.33415/daad.1901986

Extended Abstract

The interaction between space and people is so profound that it affects all the elements that a person defines as "self" and calls "mine." Today, this interaction takes part in the field of environmental psychology. It involves two sides: (1) the psychological processes that people experience while constructing and transforming spaces, and (2) the influence of the space itself on a person's behavior and experiences. Place identity is an individual's emotional attachment and cognitive connection to a specific spatial area, in which beliefs, preferences, expectations, and values play a significant role. Consequently, the psychological effects of religious spaces on individuals create an area where place identity and religious identity are combined.

This article examines the psychological impact of the Tokyo Mosque and the Diyanet Turkish Cultural Center on visitors from an environmental psychology perspective. In this qualitative research, content analysis was applied to 423 visitor notes from Tokyo Mosque, recorded between 1998 and 2019. Observation notes were also included in the analysis process for triangulation. The validity and reliability of the research were ensured through appropriate strategies.

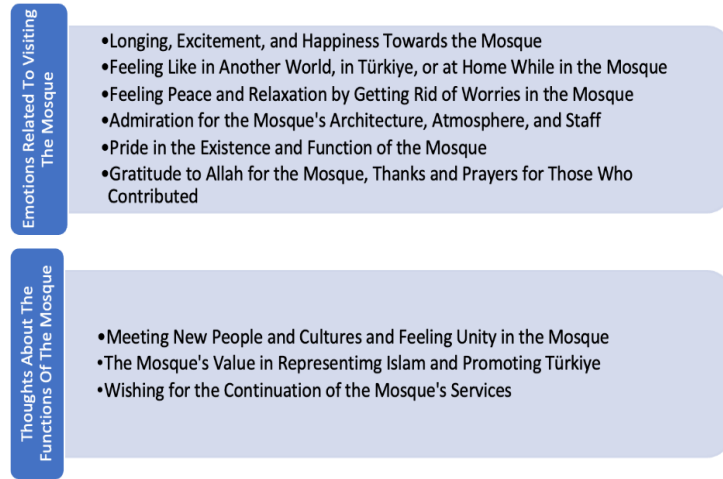
While the majority of visitors came from Türkiye and Japan, there were also visitors from countries such as America, Algeria, the Maldives, Australia, Germany, Austria, Ukraine, Switzerland, China, Sudan, El Salvador, Indonesia, Malaysia, India, Uzbekistan,

* Assoc. Prof. Dr., Marmara University, Faculty of Theology, Department of Philosophy and Religious Sciences, Department of Psychology of Religion, İstanbul/Türkiye, sevde.duzguner@marmara.edu.tr, ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-3210-6972>.

Azerbaijan, Turkmenistan, Russia, and Northern Cyprus, representing almost every continent. The languages of the notes varied, including English, Japanese, Arabic, German, Chinese, Indonesian, Uyghur, Uzbek, Tatar, and Azerbaijani. In some cases, more than one language was used in a single note. The professions of visitors include presidents, ambassadors, ministers, mayors, and institution managers, as well as academicians, artists, writers, spiritual leaders, and engineers. Although the vast majority of visitors are Turkish and Muslim, the notes of non-Muslim visitors reveal that the mosque is an interesting and admirable place for everyone.

According to the content analysis, two main themes emerged: "emotions related to visiting the mosque" and "thoughts about the functions of the mosque". The sub-themes for each are shown in the figure below.

Figure 1. Themes Found in the Visitor Books of Tokyo Mosque

db | 777

It was found that visitors expressed feeling very happy and peaceful in the mosque. They were pleased to meet new people there. The mosque's architecture and atmosphere inspired admiration among visitors. Turkish and Muslim visitors, in particular, expressed pride in the mosque and mentioned its contribution to promoting Türkiye. In conclusion, it was determined that a Turkish mosque built abroad has significant positive psychological, social, and cultural effects on visitors from various nations. It should be noted that the mosque's multifunctional structure and welcoming attitude also left a deep impression on all visitors. It was also found that, for Turks, the Tokyo Mosque provides a holistic place identity in which religious and national identities intertwine. So, it can be said that, especially in Muslim-minority countries, mosques hold different meanings for many people and have positive psychological effects. For many, place attachment to the mosque becomes part of their place identity.

Keywords: Mosque, Identity, Place Attachment, Place Identity, Tokyo Mosque, Religious Identity, National Identity, Türkiye.

Giriş

Mekân insan etkileşimi, insanın “ben” olarak tanımladığı ve “benim” dediği tüm unsurlara etki edecek kadar derindir. Bu etkileşimin bilimsel olarak ortaya konması çevre psikolojisinin inceleme alanına girmektedir. Çevre psikolojisi, en temelde insan ile fiziksel çevre arasındaki ilişkiyi inceleyen bir bilim dalıdır. Bu fiziksel çevre hem ormanlar gibi doğal çevreyi hem de binalar gibi yapılı çevreyi kapsamaktadır. Çevre psikolojisi, insan ve çevre arasındaki etkileşimi iki taraflı da çalışmaktadır. Bunların ilkinde insanın çevresini şekillendirirken hangi psikolojik süreçleri yaşadığı ele alınırken ikincisinde insanın duygu, düşünce ve davranışlarının içinde bulunduğu çevreden nasıl etkilendiği incelenmektedir.¹ Son yıllarda çevre psikolojisi alanı, küresel ısınma ve çevre sorunları gibi konuların gündeme gelmesiyle doğal çevre ve insan etkileşimine odaklansa da insanın çevreden etkilenme biçimleri de önemli bir çalışma alanıdır. Dolayısıyla çevre psikolojisi ile mimarlık arasında doğal bir bağ vardır. Mimari yapıların psikolojik etkileri söz konusu olduğunda ise karşımıza iki temel kavram çıkmaktadır: yer bağlılığı ve yer kimliği.

778 | db

İnsanlar, yaşadıkları çevreye önem ve anlam atfetmekte, bu çevre aracılığıyla kendi kimliklerini oluşturmaktadır. Yer bağlılığında insanların bir yerden etkilenme, orada duygulanma ve özel duygular hissetme durumları söz konusudur. Yer bağlılığı, birey ile yer arasında kurulan duygusal bağa işaret etmekte ve kişinin bu yer ile yakınlığını sürdürme eğilimini de kapsamaktadır. İnsanlar kendileri için belli bir sembolik değeri olan mekânlara yönelik olumlu his ve tutumlar geliştirmektedir. Yer bağlılığı, kişisel bağlanmalar şeklinde olabildiği gibi aile, topluluk ve hatta tüm ülke gibi gruplar da yer bağlılığını paylaşabilir.² Bir yere duyulan bağlılık kişinin kimliğine de etki etmektedir. Yer kimliği olarak terim haline gelen bu olgu, bireyin fiziksel çevre üzerinden tanımladığı kişisel kimliği olarak tanımlanmıştır. Yer kimliğinin ideallerden, inançlardan, tercihlerden, hislerden, değerlerden, hedeflerden, davranış eğilimlerinden ve becerilerden etkilendiği öne sürülmüştür. Yer bağlılığından farklı olarak yer kimliği, “bir yerin doğrudan deneyimlenmesi ile değil, bir yerde zaman içerisinde gelişen psikolojik bir yatırım olarak tanımlanmaktadır”. Yer kimliğindeki anlık etkilenim değil de sürekli bağlılık, yerin sembolik önemini vurgulamakta ve ait olma duygusuna dönüşmektedir. Diğer bir ifade ile yerlere duyulan bağlılık uzun vadede kimliğin gelişmesinde de önemli

¹ Cihat Yaşaroğlu, *Çevre Psikolojisine Giriş* (İstanbul: Nobel, 2020), 12.

² Harun Ayar vd., “Yer Bağlılığı Ölçeği Geçerlik ve Güvenirlilik Çalışması”, *Elektronik Sosyal Bilimler Dergisi* 21/81 (2022), 230.

bir rol oynamakta ve bu durum toplum ve aidiyet duygusunu da geliştirmektedir.³

İnsan ve yer etkileşiminde duygusal yoğunluğun yaşandığı yerlerin başında kutsal mekanlar gelmektedir. Dünya tarihinde yer alan birçok inanç ve din içerisinde bir kutsal mekân bulunmaktadır ve insanların bu mekanlara ziyaretleri de halen devam etmektedir. Kutsal mekanların insanın dini duygu, düşünce ve davranışları üzerinde etkisi vardır. Kişinin bu mekanlarda dünyadan sıyrılıp kendini yüce güce yakın hissetmesi de mekâna yüklenen kutsallığın göstergesidir.⁴ Bu mekanlar, ya hac örneğinde olduğu gibi bir çeşit temel ibadet veya cami ziyaretinde olduğu gibi bir çeşit dini tecrübe merkezidir. Dini mekanların psikolojik etkileri konusu genellikle kent kimliği bağlamında ele alınmıştır. Bu mekanların şehrin simgesi haline gelerek insanlara verilen mesajlar incelenmiştir. Dahası, literatürde dini yapıların kent kimliğini oluşturmadaki etkisi genellikle İstanbul'daki Süleymaniye Camii ve Sultanahmet Camii, Edirne'deki Seli miye Camii, Köln'deki Köln Katedrali veya Vatikan'daki St. Pierre Katedrali gibi o toplumda hâkim olan inancın dini yapılarıyla örneklendirilmiştir.⁵ Dini yapılar, kent kimliğini yanı sıra bireysel kimlik üzerinde de son derece güçlü etkiler bırakmaktadır. Duyguların dini bir bağlamda yaşanmasıyla dini mekân tecrübesi daha yoğun ve güçlü hale gelmektedir ve insanın duygu, düşünce ve davranışlarında derin izler bırakabilmektedir. Dini mekânın mimarisi, aydınlatması, peyzajı ve iç donanım gibi pek çok faktör, bireylerin yaşadıkları duyguların şekillenmesinde etkili olmaktadır.⁶ Bu dini yapıların başında camiler gelmektedir.

Hz. Muhammed (sav) döneminden başlayarak günümüze kadar gelen camiler, içinde buldukları şartlara göre ibadet etmenin yanı sıra eğitim, sosyalleşme, kültürel etkinlikler, hayır faaliyetleri gibi pek çok işlevi yerine getirmiştir. Osmanlı dönemindeki *küllîye* ismi verilen ve caminin yanında hastane, çarşı, mektep, kütüphane, han, hamam gibi unsurları bünyesinde barındıran yapılar caminin çok fonksiyonlu yapısına

³ Elif Kutay Karaçor – Ezgi Akçam, “Yer Kimliği, Toplum Duyusu ve Çevresel Tutum Değişkenleri Arasındaki Kavramsal İlişkinin Yapısal Eşitlik Modellemesi İle Açıklanması”, *Türkiye Ormanlık Dergisi* 17/2 (2016), 195.

⁴ Hüseyin İ. Yeğin, “Din Psikolojisi Açısından Kutsal Mekân İnsan İlişkisi”, *Harran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 17/27 (2012), 56.

⁵ Demet Yılmaz Yıldırım – Şeyma Yetim, “Dini Yapılar ve Kent Kimliği İlişkisi Üzerine Bir Değerlendirme: Trabzon Örneği”, *İdealkent: Kent Araştırmaları Dergisi* 31/11 (2020-3), 1858-1859.

⁶ Selahattin Yakut – Abdülkadir Dündar, “Mekânın Ruhü: Dinî Mekânların Psikolojik Dili”, *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi* 13/73 (2020), 1118.

örnektir.⁷ Günümüzde camiler büyük ölçüde münferit yapılar olsa da son zamanlarda külliye formuna benzer şekilde içinde sınıfların, konferans salonlarının olduğu, kitap kahve bölümlerinin olduğu cami formları da yaygınlık kazanmıştır. Büyük Çamlıca Cami, Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Cami, Ahmet Hamdi Akseki Cami bunlara örnek verilebilir. Bu camilere kıyasla daha küçük bir alanı kapsasa da külliye formatında hizmet veren bir cami de Japonya'daki Tokyo Camii'dir. Osmanlı Türk cami mimarisi ile inşa ve dizayn edilmiş olan Tokyo Camii, Japonya'nın yabancı mimari ikonlarından biridir. Bu cami ibadet mekânı olmasının yanı sıra Türk mutfağı yemekleri pişirme sınıfları, çiçek buketi hazırlama atölyeleri, konserler, eğitim sınıfları ve helal market gibi pek çok faaliyetin yapıldığı aktif bir merkezdir. Cami her milletten tüm ziyaretçilere açıktır ve misafirlerin sessizce namaz ve diğer ibadetleri izlemelerine de izin verilmektedir. Farklı etkinlikler olsa da Tokyo Camii daha çok dini ve manevi yönlerine odaklanmakta, ziyaretçilerine bu tür bilgi ve tecrübe sunmaktadır.⁸

Tokyo Camii'nin önemi ve işlevi, Japonya'daki Müslüman nüfusun az olması nedeniyle giderek daha da önem kazanmaktadır. Nitekim Japonya'da Müslümanlar küçük bir azınlık gruptur ve nüfusa oranı %1 bile değildir. Müslümanlar, Japonya'daki İslam, Bahai, Hindu ve Yahudilik gibi dini azınlık gruplarının toplamının sadece %4'ünü oluşturmaktadır. Araştırmalar, Japonya'da 70.000 ila 200.000 arasında Müslüman olduğunu öne sürmektedir.⁹ Son zamanlarda Japonya'ya kısa süreli giden Müslüman turistlerin sayısında artış olmuştur. Japonya genelinde yerleşik Müslüman nüfus az olsa da turistik amaçlarla gelen Müslümanlar için ibadet yeri ve helal gıdaya erişim ihtiyaçları bu alanlarda bir artışa neden olmuştur. 2024 itibarıyla Japonya genelinde 150 civarında cami/mescit olduğu ve bu rakamın son 15 yılda iki kat arttığı şeklinde bilgiler yayınlarda yer alsa da¹⁰ bu mescitlerin çoğu Türkiye'deki AVM mescitlerinden daha küçüktür. Tüm binaların metrekare olarak oldukça küçük olduğu Japonya'da camiler de büyük ölçüde bir binanın içindeki bir oda şeklindedir. Bu

⁷ Umut Kaya, "İmkân ve Potansiyelleri Bakımından Din Görevlilerine Göre Kampüs Camileri", *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 69 (2025), 199.

⁸ Seno Budhi Ajar, "Identification of Historical Mosque as Tourism Destination: Comparison between Menara Kudus and Demak Great Mosque in Indonesia and Kobe Muslim and Tokyo Camii in Japan", *Ateliê Geográfico - Goiânia-GO* 18/2 (2024), 48-51.

⁹ Erasiah - Fikri Surya Pratama, "Islam in Japan: From Confinement to Muslim-Friendly", *Journal of Al-Tamaddun* 19/2 (2024), 90-94.

¹⁰ Akiko Kimura, "Cultural Encounter With Islam And Its Reception In Japan 'Its Historical Change And The Role Played By Foreign Muslims'", *Eskiyeni*, 60 (2025), 373.

nedenle kendi arsası üzerinde müstakil olarak ve Türk mimarisi ile inşa edilmiş bir cami ve kültür merkezi o şartlarda çok daha etkileyicidir.

Türkiye Cumhuriyeti Diyanet İşleri Başkanlığı tarafından Tokyo Camii'nin temelleri 1998 yılında atılmış ve 30 Haziran 2000 tarihinde hizmete açılmıştır. Yapıldığı günden beri Tokyo Camii ve Diyanet Türk Kültür Merkezi, dünyanın her yerinden pek çok insanın ilgi odağı olmuştur. Türk İslam sanatlarının en güzel örnekleriyle bezenmiş bu eşsiz eser, yirmi yıldır ziyaretçileri kendine hayran bırakmaktadır. Zaman içerisinde eğitim faaliyetleri, yayın faaliyetleri, gençlik çalışmaları, kitap satışı ve helal marketin açılışı gibi gelişmelerle işlevselliği artan Tokyo Camii, halen İslam'ın Japonya'daki en güzel temsili olarak varlığını sürdürmektedir.

Bu makalede dini bir mekan olan Tokyo Camii'nin psikolojik etkileri konu edinilmiştir. Tokyo Camii, kent kimliği bağlamında değinilen cami ve diğer dini yapılardan farklı olarak içinde bulunduğu Japon toplumunun inançlarının dışında olmasına rağmen Shibuya kentinin sembollerinden biri haline gelmesi açısından önem taşımaktadır. Tokyo Camii'nin başta Japonlar ve Türkler olmak üzere pek çok ayrı ülkeden ve dahi farklı din, dil ve kültürden ziyaretçileri ve cemaati vardır. Önemli gezi sitelerinde Tokyo Camii'nin Japonya'da görülmesi gereken yerler listesinin başlarında yer alması, caminin ziyaretçilerinin ilgisine, Cuma ve bayram namazlarında yoğun katılımdan dolayı namazın iki veya üç kez kıldırılması da cemaatin ilgisine örnek olarak yeterli olacaktır. Bu yıl yaşanan COVID-19 salgını sırasında camideki toplu ibadet ve etkinlikler iptal edilmiş olsa da caminin bireysel ziyaretçileri hiç eksik olmamıştır. Bunlar da Tokyo Camii ile insanlar arasında özel bir bağ olduğuna işaret etmektedir. Caminin bu kadar ilgi görmesinde şüphesiz camiye gelenlerin yaşadıkları tecrübeler etkili olmaktadır.

1. Yöntem

Araştırma, Tokyo Camii örneğinde ziyaretçilerin kutsal mekan tecrübelerine odaklanmaktadır. Dolayısıyla bu çalışmada nitel araştırma yönteminden fenomenoloji deseni benimsenmiştir. Fenomenoloji, kişilerin belirli bir olguya yönelik algı, duygu ve deneyimlerini keşfetmeye odaklanır.¹¹ Tokyo Camii deneyimini inceleyen bu araştırmanın soruları şu şekildedir:

¹¹ Murat Özdemir - Gamze Tuti, "Nitel Araştırma Desenleri: Metodolojik Bir Temellendirme", *Çankırı Karatekin Üniversitesi Karatekin Edebiyat Fakültesi Dergisi* 11/2 (2023), 220-221.

1. Tokyo Camii ziyaretçilerinin cami ziyareti sırasında yaşadıkları duygu ve düşünceler nelerdir?
2. Tokyo Camii ziyaretçiler için ne anlam ifade etmektedir?
3. Tokyo Camii'nin ziyaretinin ziyaretçilerin kimliği üzerindeki etkisi nedir?

Veriler, Diyanet İşleri Başkanlığı tarafından Tokyo Camii'ne eğitim vermek, yayınları koordine etmek ve araştırma yapmak üzere görevli olarak gittiği sırada yazar tarafından toplanmış ve gerekli izinler alınmıştır. Tokyo Camii'nin yapılmasına karar verildiği andan itibaren tutulan defterler, ziyaretçilerin duygu ve düşüncelerini yazdıkları bir birikime dönüşmüştür. Dört cilt halinde olan defterler, 1998 ile 2019 yılları arasındaki ziyaretçilerin el yazılarını içermektedir. Yapılan taramada bu defterlerde 423 adet ziyaretçi notu tespit edilmiştir. 2020 yılı itibarıyla COVID-19 salgını dolayısıyla ziyaretçi defteri uygulaması da kaldırılmıştır. Farklı dillerdeki notların tercümesi uzmanlar tarafından yapılarak analize dahil edilmiştir. Araştırmada ziyaretçi defterlerindeki notlar incelendiği için veriler doküman analizi ile toplanmıştır. Bu analiz, belgelere dayalı olarak incelenen verilerden çıkarılan anlamlar ve yapılan değerlendirmelerin sistematik bir şekilde ortaya konmasıdır. Doküman analizinde genellikle metne içerik analizi uygulanarak temalar çıkarılıp vaka örnekleri sunularak veriler sistematik bir sınıflamaya tabi tutulur. Tokyo Camii ziyaretçi defterlerine yazılan notlar, niteliklerine göre yazı temelli, bilgi kaynağına göre birincil kaynak, doküman türüne göre ise kişisel doküman sınıfına girmektedir.¹²

Doküman incelemeye dayalı metinlere içerik analizi uygulanmıştır. İçerik analizi esas olarak, kitle iletişim araçlarında yer alan ve kamuya açık metinlerin içinde gömülü olan mesajların karakteristiklerini betimleme ve açıklama metodu olarak geliştirilmiştir. İçerik analizi, 'metinlerden yinelenebilir ve geçerli çıkarımlar (veya diğer anlamlı içerikler) açığa çıkaran bir araştırma tekniği' olarak tanımlanır.¹³ Analiz sürecinde, veriler kodlanmış, tekrar eden ifadeler belirlenmiş ve bunlar temalar altında

¹² Bilgen Kıral, "Nitel Bir Veri Analizi Yöntemi Olarak Doküman Analizi", *Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 15 (2020) 173-174.

¹³ Chad Nelson - Robert H. Woods, "Content Analysis", *The Routledge Handbook of Research Methods in the Study of Religion*, ed. Michael Stausberg - Steven Engler (London & New York: Routledge, 2011), 110.

toplanmıştır. Kodlama anahtarları geliştirilerek, çapraz kontrol sağlanmış ve tüm veriler bu sistematik çerçevede analiz edilmiştir.¹⁴

Analiz sonuçlarının geçerlik ve güvenilirliklerini sağlamak üzere çeşitleme, katılımcı teyidi, doğrudan alıntı ve uzman incelemesi stratejileri kullanılmıştır. Çeşitleme stratejisi için Tokyo Camii'nde bir yıl boyunca katılımlı gözlem gerçekleştirilerek notlar tutulmuştur. Katılımcı teyidi stratejisi için on ziyaretçiden analiz sonuçlarını doğrulaması alınmıştır. Doğrudan alıntı stratejisi için temalarla ilgili katılımcıların ifadelerine yer verilmiştir. Uzman incelemesi stratejisinde veriler, Tokyo Camii'nde görev yapmış ve ziyaretçilerle doğrudan irtibata geçmiş uzmanların incelemeleri ile güçlendirilmiştir. Ayrıca metinler, bir alan uzmanı tarafından kodlanmış ve kodlamalar arasında %97 oranında uyum tespit edilmiştir.¹⁵ Böylece analiz aşamaları tamamlanarak Tokyo Camii ziyaretçilerinin duygular ve düşüncelerine ilişkin bulgular sistematik olarak sunulmuştur. Bulguların değerlendirilmesinde gözlem notlarından örnekler verilmiştir. Görevi sırasında yazar hem Tokyo Camii ziyaretçilerinin tepkilerini gözlemlemiş hem de farklı milletlerden camiye ziyaret edenlerin görüşlerini kaydetmiştir. Gözlem kayıtları ile içerik analizi sonuçları bir arada verilerle sistematik analiz süreci tamamlanmıştır. Ortaya çıkan temaların sunumunda yapılan doğrudan alıntılar, ziyaretçilerin deftere yazdıkları notlardan oluşmaktadır. Bu notlarda, notu yazan kişinin yaşı, cinsiyeti gibi özellikleri açıkça belli olmadığı için alıntılarda bu bilgilere yer verilmemiştir. Bununla birlikte, notlar genel olarak değerlendirildiğinde Tokyo Camii ziyaretçilerinin profiline dair birtakım bulgulara ulaşılmıştır.

2. Tokyo Camii Ziyaretçi Profili

Çoğunluğunu Türkiye ve Japonya'dan gelenlerin oluşturduğu ziyaretçiler arasında Amerika, Cezayir, Maldivler, Avustralya, Almanya, Avusturya, Ukrayna, İsviçre, Çin, Sudan, Salvador, Endonezya, Malezya, Hindistan, Özbekistan, Azerbaycan, Türkmenistan, Rusya ve KKTC gibi ülkelerden ve hemen her kıtadan gelenlerin olduğu görülmektedir. Kayıtlara göre 423 nottan yaklaşık 295'i Türk ziyaretçiler tarafından yazılmıştır. Notlar, çoğunlukla bireyler tarafından yazılmış olsa da çift veya grup şeklinde yazılan notlar bulunmaktadır. Analiz sırasında ziyaretçi isimlerinden cinsiyetlerine dair bir çıkarımda bulunulmuş ve 257 erkek ve 35

¹⁴ Ali Yıldırım - Hasan Şimşek, *Sosyal Bilimlerde Nitel Araştırma Yöntemleri* (Ankara: Seçkin, 2011), 49.

¹⁵ Özdemir - Tuti, "Nitel Araştırma Desenleri: Metodolojik Bir Temellendirme", 220-221.

kadın ziyaretçinin notları tespit edilmiştir. 50 adet notun da çiftler ve grup halinde gelen heyetler tarafından yazıldığı saptanmıştır.

Ziyaretçilerin meslek ve ünvanları açısından başta Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanı olmak üzere pek çok ülkenin üst düzey yetkililerinin ifadeleri öne çıkmaktadır. Bunlar arasında Türkiye ve muhtelif ülkelerden gelen büyükelçi, müsteşar, bakan, bakan yardımcısı, meclis başkanı, genel müdür, daire başkanı, vali, belediye başkanı ve kurum yöneticileri yer almaktadır. Notlarda işaret edilen meslek gruplarında ise mimarlık, ziraat, mühendislik, tıp, sosyal bilimler ve eğitim gibi alanlardan gelen akademisyenler, mühezzibe gibi Türk-İslam sanatları ve mehterbaşı gibi müzik sanatları ile uğraşan sanatçılar, yazarlar, kanaat önderleri ve mühendisler gibi meslek grupları bulunmaktadır. Japonya'ya gelen Türk heyetlerde ise iki grup öne çıkmaktadır. Bunlardan ilkinde matematik olimpiyatları gibi organizasyona katılan Türk heyetlerin cami ziyaretleri söz konusudur. İkincisi ise Türkiye'deki kurum temsilcilerinin tarım, teknoloji, altyapı gibi alanlarda Japon yetkililerle bilgi ve tecrübe paylaşma amaçlı gezilerinde Tokyo Camii'ni ziyaret etmeleri şeklinde olmuştur.

784 | db

Ziyaretçilerin inançları da değişiklik göstermektedir. Ziyaretçilerin büyük çoğunluğu Türk ve Müslümanlardan oluşsa da gayrimüslim ziyaretçilerin notları da caminin herkes için ilgi ve hayranlık verici bir yer olduğunu ortaya koymaktadır. Bu konuda ziyaretçi notlarında ilginç bir detay yakalanmıştır. 2000 yılının Ağustos ayında Çinli bir hanım İngilizce olarak deftere şu notu düşmüştür:

“İlk defa bir cami görüyorum. İlk defa Müslümanlarla karşılaştım ve (ezanı kasedederek) onların müziklerini dinledim. Onları sevdim ve yaptıklarından etkilendim. Mutluyum. Tamamen ticaret ve para odaklı bu toplumda inançlı, samimi ve dost canlısı insanların da olduğunu görünce şaşırđım. Buradaki ortamı ve atmosferi sevdim. Bütün bu kelimeler ve sembolleri anlamak için yeterli bilgimin olmaması ne üzücü. Bende bıraktığınız iz için çok teşekkür ederim. Beni buraya getiren Türk arkadaşına da teşekkür ederim.”

Aynı yılın Aralık ayında ise aynı kişinin ikinci notu yazdığı tespit edilmiştir. Ziyaretçi, camiye yaptığı ilk ziyaretinin etkilerinin devamını şu şekilde ifade etmiştir:

“Adil, alim, güçlü ve sevgi dolu bir tek ilah olduğuna inanıyorum. Bugün yani 13 Aralık 2000 tarihinde Müslüman oldum. Artık yalnız olmadığımı hissediyorum. Allah her yaptığımı görür, her söylediğimi duyar... Wow yeni hayatımın başladığını

hissediyorum. Çok mutluyum ve büyük bir sorumluluk hissediyorum. Dahası, O’nu daha iyi tanımam ve O’na giderek daha yakın olmam için Allah’ın bana yardım edeceğini umuyorum. Tokyo Camii imamı ve Türk arkadaşima sadece en kalbi minnettarlığımı sunuyorum.”

Ziyaretçi bu notun altında Çince ismin yanı sıra bir de Müslüman ismi eklemiş, böylece İslam ve Müslümanlarla tanıştıktan sadece 6 ay sonra gerçekleşen kendi ihtida hikayesini tarihe bir not olarak düşmüştür. Tokyo Camii her inançtan insanın ilgi ve beğenisini kazanmış ve ilginç ihtida örneklerine de ev sahipliği yapmıştır.

3. Tokyo Camii Ziyaretçi Notlarının Yazım Dili ve Yıllara Göre Dağılımı

Ziyaretçilerin profilindeki zenginlik, deftere yazılan notların diline de yansımıştır. Nitekim bu defterlerde Türkçe, İngilizce, Japonca, Arapça, Almanca, Çince, Endazence, Uygurca, Özbekçe, Tatarca ve Azerice notlar bulunmaktadır. Türkî Cumhuriyetlerden gelen ziyaretçilerin bir kısmı Osmanlı alfabesiyle de notlar yazmıştır. Benzer şekilde, Japonca ve Çince notlarda hem latin harfleri hem de yerel alfabeyi tercih edenler olmuştur. Bir notta birden fazla dil kullanıldığı da olmuştur. Defterlere göre, farklı milletlerden gelen ziyaretçiler anadilleri dışındaki dilleri de kullanmıştır. Örneğin, bir Çinli deftere İngilizce yazmayı, bir Malay Arapça yazmayı, bir Japon Türkçe yazmayı, bir Türk ise İngilizce yazmayı tercih etmiştir. Ziyaretçi defterlerinde yer alan notların sayısı ise yıllara göre farklılık göstermektedir. Yoğunluklar aşağıdaki tabloda verilmiştir.

db | 785

Tablo 1: Tokyo Camii Ziyaretçi Defterlerindeki Notların Yıllara Göre Dağılımı

Tarih	Ziyaretçi Notu Sayısı	Tarih	Ziyaretçi Notu Sayısı
1998	1	2009	10
1999	2	2010	10
2000	92	2011	2
2001	57	2012	12
2002	65	2013	3
2003	48	2014	1
2004	40	2015	2
2005	13	2016	1
2006	24	2017	3
2007	13	2019	5
2008	15	Belirtilmemiş	4
TOPLAM		423	

Tabloda görüldüğü üzere, ilk kayıt Tokyo Camii'nin inşa kararı alındığı zaman 1998 yılında girilmiştir. Deftere ilk kaydı yazan kişi dönemin Japonya Büyükelçisi Yaman Başkut'tur ve Tokyo Türk Camii'nin bir an önce tamamlanmasını dilemiştir. 1999 yılına ait ikinci kayıt ise Enver Apanay'a aittir. Enver Bey Japonya'ya göç eden Kazan Türklerinin kurduğu Tokyo Türk Cemiyeti'nin başkanıdır ve yerine yeni bir cami yapılmak üzere arsanın Türkiye Cumhuriyeti Devleti'ne devredilmesine ön ayak olan kişidir. Apanay yazdığı notta, on iki sene sonra cami inşaatının başladığını gördüğü için Allah'a şükürünü ifade etmiştir.

Verilere göre Tokyo Camii ziyaretçi defterine en çok not yazımı 2000, 2001 ve 2002 yıllarında olmuştur. Bu durum caminin açılışının ciddi şekilde gündem olduğu şeklinde yorumlanabilir. Ancak ziyaretçi defterindeki notların sonraki yıllarda azalması ziyaretçi sayılarının azalması anlamına gelmemektedir. Aksine, bugün dahi Tokyo Camii en çok ziyaret edilen camilerden biridir. Camiye sadece Türkler ve Japonlar değil, Tokyo'yu ziyarete gelen turist gruplar da gelmektedir. Öyle ki caminin içinde bulunduğu Shibuya Bölge Belediyesi tanıtım afişlerinde Tokyo Camii fotoğrafına beldenin bir nişanı olarak yer vermektedir. 2020 yılında Tokyo Camii bir seyahat sitesinde Japonya'da ücretsiz gezilecek yerler kategorisinde en çok ziyaret edilen ve beğenilen mekanlar arasında dördüncü sırada yer almıştır. Ziyaretçi defterlerinde yer alan notlardan da anlaşılmaktadır ki caminin açılışının hemen akabindeki yıllarda notlar daha düzenli tutulmuştur. Ancak zaman içerisinde cami görevlilerinin değişmesi, önceliklerin farklılaşması ve ziyaretçilerin artması gibi nedenlerle ziyaretçi defterlerinin takibi azalmıştır. Böylece yetkililer, cami içerisinde bulunan ve her ziyaretçinin notlarını yazabildiği uygulamayı değiştirip sadece üst düzey ziyaretler olduğunda ziyaretçi defterine başvurma yoluna gitmiştir. Bu nedenle defterde 2013 yılından itibaren yer alan notların tamamı Türkiye Cumhuriyeti devlet yetkililerinin yazılı ifadelerinden oluşmaktadır.

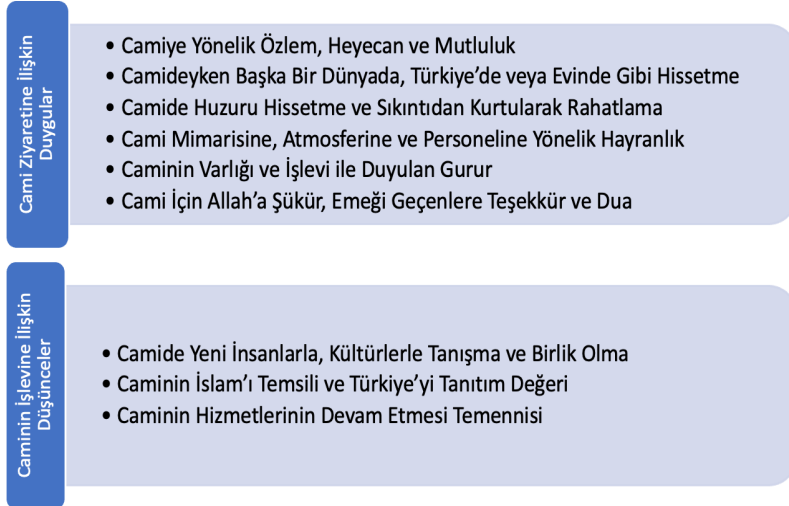
4. Tokyo Camii Ziyaretçi Defterlerindeki Notlara Dair Bulgular

Ziyaretçi defterleri, Tokyo Camii tecrübesinin oldukça yoğun duygu ve düşünceler içerisinde gerçekleştiğine işaret etmektedir. Bu duygu ve düşüncelerin tespiti ve sistematik sunumu için gözlem notları ve ziyaretçi defterleri ayrı ayrı analiz edilmiştir. Gözlem notlarına göre caminin güzelliği en çok zikredilen konu olmuştur. Ardından rahatlatıcı bir atmosferi olduğuna sıkça değinilmiştir. Sadece Müslümanlara değil herkese açık olması katılımcıları hayran bırakmıştır. Orada karşılaştıkları Müslümanların kendilerine yönelik nazik ve hoşgörülü tutumlarını beğenmiştir. Ja-

ponya’da olmalarına rağmen kendilerini başka bir ülkede gibi hissettiklerini ve İslam kültürünü öğrendikleri için memnun olduklarını dile getirmişlerdir. Ezanı dinleme ve namazı izleme imkanı bulanlar da bunlardan etkilendiklerini ayrıca dile getirmişlerdir.

Ziyaretçi defterlerindeki 423 nota içerik analizi uygulanmıştır. Analizin kodlama aşamasında gözlem notları ile ziyaretçi defterlerinin uyduğu ve ziyaretçi defterlerinin daha farklı konularda da veri içerdiği tespit edilmiştir. Dolayısıyla temalandırma aşamasında ziyaretçilerin defterlere yazdıkları ifadeler esas alınmıştır. Yapılan içerik analizi sonuçlarına göre “cami ziyaretine ilişkin duygular” ve “caminin işlevine ilişkin düşünceler” şeklinde iki ana tema belirlenmiştir. Bu ana temaların alt temaları ise aşağıdaki görselde belirtilmiştir.

Görsel 1: Tokyo Camii Ziyaretçi Defterlerinde Bulunan Temalar

4.1. Cami Ziyaretine İlişkin Duygularla İlgili Temalar

Ziyaretçi notları, caminin temellerinin atılmasından itibaren Japonya’da ve Türkiye’de pek çok kişinin büyük bir coşkuyla caminin tamamlanmasını beklediğini göstermektedir. Verilere yapılan içerik analizi sonucunda Tokyo Camii ziyaretçi defterlerindeki notlarda cami ziyaretine ilişkin duygular temasında aşağıda verilen alt temaların öne çıktığı bulunmuştur.

4.1.1. Camiye Yönelik Özlem, Heyecan ve Mutluluk

Ziyaretçi defterlerinde en çok dile getirilen konu, yoğun duygularla ifade edilen mutluluktur. Bu mutluluk, camiyi henüz görmeden ancak inşa edileceği haberi alınınca başlamaktadır. İlk yıllara ait kayıtlar, Tokyo Camii'nin yapılacağını duyanların büyük özlemle inşaatın tamamlanmasını veya camiye gelmenin nasip olmasını dilediklerini göstermektedir. Örneğin Türkiye'den iki ziyaretçi şu ifadeleri kullanmıştır:

"Zamanın birinde Tokyo Camii için yardım toplanıyordu. Ben de bu yardıma iştirak ettim fakat içimde bir duygu belirdi: "Acaba Tokyo Camii'nde namaz kılmak bizlere nasip olur mu?" diye kendi kendime sordum. Bugün Allah Teâlâ bana burada ibadet etmeyi nasip etti."

"Türkiye'de Tokyo Camii'nden bahsedildiğinde heyecanlanır, mutlu olurduk ama Japonya'da bu camiyi ziyaret edeceğimiz aklımızdan geçmezdi ve Allah'a şükürler olsun ki bu camiyi ziyaret etmek bize nasip oldu."

788 | db

Kayıtlara göre Tokyo Camii Japonya'da özlemle beklenen bir cami olmuştur. Nitekim genelde Japonya, özelde ise Tokyo'da Müslümanların ve İslami kurumların sayısı gerçekten azdır. Bu nedenle bir vesile ile buraya gelen Müslümanlar ibadet yeri ve helal gıdaya erişim konularında büyük zorluklar çektiklerini dile getirmişlerdir. Kendi inancı ve kültürüne dair bir iz göremeyen Müslümanlar kendilerini oldukça yabancı ve yalnız hissetmiş görünmektedir. Dolayısıyla Tokyo Camii büyük anlamlar taşıyan bir cami olmuştur. Bu çıkarımı destekleyen örnekler şu şekildedir:

"1995 yılında yaptığım ziyarette camisiz, mescitsiz gördüğüm yerlerde bugün Türk mimarisinin en güzel numunelerinden bir cami ve yine Türk görevlilerini görmek, meydana çıkan inkişafı seyretmek bana doyamadığım bir haz verdi. Japonların İslam'ı tanımalarında en üstün rolü yüklenecek ve görevini en iyi şekilde yerine getireceğine inandığımız bu eserin hamisi Kazan Türklerine ve Türkiye'ye Allah zeval vermesin, yardımcısı olsun, İslam'ın ihyasında ilelebet payidar etsin."

Katılımcı ifadeleri Tokyo Camii çoğu kişi için büyük anlamlar taşısa da ilk inşası sırasında çeşitli farklı görüşlerin olduğunu ve zorlukların yaşandığına da işaret etmektedir. Kayıtlardan gerek böyle bir coğrafyada cami yapılmasının ihtiyaç olmadığı gerekse de maddi ve mimari açıdan bu inşanın kolay olmadığı yönünde de bir gündem oluştuğu anlaşılmaktadır. Dolayısıyla bu tür engellere rağmen caminin başarılı bir şekilde

hizmete açılmış olması, ziyaretçileri de mutlu etmiştir. İki örnek şu şekildedir:

“Tokyo’da bir cami yapımına katkıda bulunulması istendiğinde insanlar bunun gerekliliği konusunda sorgulama yapabilirler. Ancak cami içerisinde kaldığım süre içerisinde özellikle Japon halkının yüksek alakasını görünce bu sorgulamayı yapanların da görmesini çok istedim. Şurası çok açık ki değerlendirme yaparken sadece cemaat potansiyelini değil aynı zamanda gerek İslam dininin, diğer dine mensup veya hiçbir dine mensup olmayan insanlara tanıtılması gerekse bu ilginin artırılması yönündeki faktörlerinde dikkate alınması gerektiğini düşünüyorum.”

“Önce açıklaması zor bir hayaldi. Hayal anlamlı olduğundan bir sancıya dönüştü. 15 yıl süren bir sancı. Ama şimdi hayal gerçek oldu sancı ise unutuldu gitti. Ne kadar zor olduğunu, ulaşılması imkansız bir hedef olduğunu söylediklerini hatırlıyorum. Ama.... “O bir şey isterse “Ol!” der ve olur”

...Katılımcı ifadelerine göre, camiye henüz gelmese de caminin inşası haberini aldığı anda olduğu gibi bizzat camiye gelip gördükleri zamanki ilk tepkileri de büyük bir mutluluk şeklindedir. Müslümanların çok küçük bir azınlıkta olduğu Japonya’da bu kadar büyük ve güzel bir cami görmek herkesi sevindirmiştir. Aşağıdaki gibi yoğun duygular yaşanmıştır:

“Sayfalar yetmez duyguları anlatmaya. Bilmezdim ezanın bu kadar güzel olduğunu, caminin bu kadar güzel koktuğunu. Allah kimseyi ayrı bırakmasın.”

Katılımcılar arasında diğer ülkelerden gelen Türkler de dikkat çekmektedir. Örneğin Almanya’dan gelen bir Türk ziyaretçinin ifadeleri şu şekildedir:

“Bu sene iznimi Tokyo’da geçiriyorum. İki sene aradan sonra buraları çok özledim ve bu yüzden Türkiye’ye gitmekten bile vazgeçtim ama Tokyo Camii’ni gezip gördükten sonra inanılmaz duygulandım. Hele ezanı dinlediğimde mutluluktan gözlerim doldu. Bu caminin yapımında emeği geçen tüm yurttaşlarıma teşekkür ederim.”

Benzer şekilde Avustralya’dan gelen bir Türk de şu ifadeleri kullanmıştır:

“Bir Türk ve Müslüman şahıs olarak Tokyo’da böylesine muhteşem ve mükemmel bir mimari sanat eserini, camimizi

görmek ve muhterem imamını ve diğer görevli elemanlarla ve Japon Müslümanlarla tanışmaktan duyduğumuz haz ve duygularımızı sözlerle ifade etmemiz asla mümkün değil.”

Ziyaretçilerin yaşadıkları mutluluk duygusu caminin varlığı ile sınırlı değildir. Aşağıdaki örnekte görüldüğü gibi cami görevlileri ve camide yapılan hizmetler de büyük bir memnuniyetle karşılanmıştır.

“İnsanlığa hizmeti, doğruları ve iyilikleri öğretmek amacıyla götürmeyi kendine görev edinmiş Müslüman Türklerin çok uzak diyarlara hak rızası için gittikleri gibi buraya da aynı amaç ile gelmiş olmalarını görmekten mutluluk duydum, bahtiyar oldum.”

4.1.2. Camideyken Başka Bir Dünyada, Türkiye’de veya Evinde Gibi Hissetme

Cami atmosferi ziyaretçilerin farklı deneyimler yaşamasına neden olmuş görünmektedir. Bunların içinde camiye girince içinde bulunduğu zaman ve mekândan farklı bir yerde hissetme duygusu öne çıkmaktadır. Yoyogi Uehara gibi işlek bir merkezde yer almasına, hemen yanından ana cadde ve tren yolu geçmesine rağmen ziyaretçiler caminin içine girdiklerinde kendilerini başka bir dünyada hissettiklerini dile getirmişlerdir. Ziyaretin etkisiyle kişinin kendini içinde hissettiği mekân ziyaretçilerin arka planına göre değişmektedir. Örneğin, bir Japon ziyaretçi camide kendini başka bir alemde hissettiğini şöyle bildirmiştir.

“Tokyo’nun kalabalığının içinde başka bir dünya varmış gibi. Bir vaha gibi. İnsanın kalbini sakinleştirmek için iyi bir yer.”

Türk ziyaretçiler ise en çok caminin onları kendi ülkelerinde gibi hissettirdiğini dile getirmiştir. Japonya seyahatleri sırasında etraflarında gördükleri her unsurun Türkiye’den çok farklı olması onları şaşırtmakla birlikte, kendilerini fazla yabancı hissetmelerine de neden olmuş görünmektedir. Bu nedenle aşına oldukları unsurlarla karşılaşmak onlara Türkiye’yi hatırlatmış ve onları mutlu etmiştir. Şu ziyaretçinin sözleri konuya ışık tutmaktadır.

“İnsan memleketinden ayrılıp başka bir yere gidince hep tanıdık bir yer ve tanıdık insanlar arar. Tokyo’da bir cami görmek, aynı kendi ülkemizdeki gibi ve bu caminin Türkler tarafından yapıldığını öğrenmek, içeri girdiğimde benimle aynı dili konuşan aynı ülkenin insanlarını görüp konuşmak, bir şeyler paylaşmak çok güzel. Allah’tan başka ne istenir ki? Çok teşekkür ediyorum.”

Japonya'ya görece daha uzun süreli gelmiş olan Türklerin ifadelerinde ise gurbet psikolojisinin zorluğu öne çıkmaktadır. İlginç bir şekilde ve şu örnekte görüldüğü üzere gurbet psikolojisinde ezan hasreti sıklıkla dile getirilmiştir.

“ Bir ses bekler kulaklarım namaz vakti
Bir ses duyarsın lakin bu ses ezan olmaz
İçin sızlar ve anlarsın ki
Gurbet garibe mekân olur vatan olmaz'
diyor şair. Her ne kadar Tokyo'da ezan sesleri duyulmasa da
(şimdilik) maneviyatı böyle bir kuruluştaki yakalamak da mut-
luluk.”

Ülkesinden çok uzakta ve bu kadar farklı bir memlekette olmak kimi Türkler için zorlu psikolojik süreçler yaşamasına neden olmuştur. Böyle zor bir durumda orada bir caminin var olduğunu öğrenmenin bu kişilere güç verdiğinin örneği şu şekildedir:

“Türkiye'den ilk kez bu kadar uzaklaştım. Buraya ilk geldiğim gün düşündüm: “Benim burada işim ne?” diye. Türk arkadaşlar da yoktu. Odama gittim. Ağladım. Sonra balkondan bir baktım ki cami duruyor karşımda. Gözlerime inanmadım. Bu bana güç verdi. Japonya'da yalnız olmadığımı anladım.”

Gurbette olmanın zorluklarıyla karşılaşan kişilerin Tokyo Camii ziyareti de daha anlamlı olmuştur. Örnekte olduğu gibi, bu kişiler daha yoğun duygusal ifadeler kullanmışlardır.

“Japonya'ya geledi 3 ay oldu. İlk bir ay kibleyi tespit edemedim. Arkadaşıma sürekli ısrar ediyordum beni camiye götürmesi için. Bir pazar nasip olacaktı bilmiyordum. Camiye geldim. Öğle namazında ezan okunduğunda sanki Rasulullah (sav) Efendimizin Hz. Bilal'e (ra) “kalk ezan oku” dediği anı tasavvur ettiğimde çok duygulandım. “Allah'ım nedir bu?” dedim, içim ürperdi. Aynı kültürü paylaştığım, aynı dini inancı paylaştığım insanları görünce çok müteessir oldum. Eğer bu camide bana bir görev verilse buranın bir hizmetçisi, kölesi olmaya inanın neler vermezdim. Hocam duygularımı deftere dökmem mümkün değil. Bana bu fırsatı verdiğiniz için Allah (cc) sizden razı olsun. Rasulullahın şefaati üzerinize olsun.”

Türklerin ülkelerine duydukları özlem ve Tokyo Camii'nin bu özlemi gidermedeki rolüne yakından bakıldığında, kullanılan ifadelerdeki detaylar bu kişilerin ülkelerine olan bağlılıklarını da ortaya koymaktadır. Nitekim notlarda sıkça kullanılan “memleket” kelimesi sadece ait olunan

ülkeye değil, duygusal olarak da bağlı olunan ülkeye işaret etmektedir. Aşağıdaki örnekte görüldüğü üzere, Türk ziyaretçiler sadece “Türkiye’de gibi” kavramını değil, “memlekette gibi” kavramını kullanarak bu duygularını öne çıkarmaktadır.

“Bugün Japonya’daki 136. günüm ve (...) bu süre boyunca ezan sesi duymadım. Yaklaşık iki hafta önce Tokyo’da Japonya’nın ilk camisinin inşaatının bittiğini ve açılışının yapıldığını öğrendim. Hemen nerede olduğunu araştırdım ve geldim. İnanın ne kadar sevindiğimi anlatamam. Hem namaz kıldım hem de buradaki abilerimle memleket hasretimi giderdim. Kimin emeği geçmişse Allah razı olsun. Şu an memleketimde gibi hissediyorum.”

Tokyo Camii’nin Türk ziyaretçileri arasında kendilerini evlerinde gibi hissettiklerine ilişkin oldukça duygusal ifadeler bulunmaktadır. “Baba ocağı” gibi örnekler burada zikredilebilir.

“İnsana yurdundan on binlerce kilometre uzaktayken bile kendisini yurdunda, baba ocağındaymış gibi sarıp sarmalayıp kucaklayıveren bu muhteşem yapının, Tokyo Camii’nin içinde olmak çok ama çok güzel bir duygu. Havasında, kapılarını hem geçmişe hem geleceğe açan, herkesi ama herkesi aynı içtenlik ve samimiyet ile davet eden, vakur, mütevazı ama yine de görkemli bir şeyler var. Zamanı ve mekânı kuşatan ve sonsuza açılan bir nidanın tınısı ruhunuza üfleniyor: “Allahu Ekber!””

792 | db

4.1.3. Camide Huzuru Hissetme ve Sıkıntıdan Kurtularak Rahatlaşma

Tokyo Camii ziyaretçilerinin ifadelerinde huzur ve sakinlik hissinin de öne çıktığı tespit edilmiştir. Hem Türk hem de diğer milletlerden gelen ziyaretçiler, caminin manevi bir atmosferi olduğunu, insana dinginlik verdiğini, kendilerini rahatlattığını ve kalben huzurlu hissettirdiğini sıklıkla dile getirmiştir. Bu huzur şu örnekte olduğu gibi kimi zaman sadece uzaktan camiye görmenin verdiği huzurdur:

“Bu mabed benim için 6 aylık Tokyo günlerinde kendimi atabileceğim bir sığınak oldu. Özellikle (...) balkonumdan baktığımda camiye görebilmem bana büyük bir huzur kaynağı oldu.”

Caminin içine girenler ise mimarisi, tezyinatı ve ortamından etkilenerek dinginleştiklerini ve dertlerinden sıyrıldıklarını ifade etmiştir. Bir Türk ziyaretçinin sözleri şu şekildedir:

“Yaklaşık 1,5 ay Tokyo’da kaldım. Yarın ülkeme geri döneceğim. İlk Japonya’yı gördüğümde teknolojisine hayran kalmıştım fakat bir an önce ülkeme geri dönmek için hemen canım sıkılmıştı. İşte o sıralarda Tokyo’da bir Türk camisi olduğunu duyduğumda heyecanlanmışım. Camiyi görünce içimdeki sıkıntı hemen yok oluverdi. Gerçekten mimari yapısı ile çalışanları ile beni etkilemişti.”

Cami ziyaretinin huzur dolu etkisini aşağıda örnekleri verilen Japon ziyaretçilerin notlarında da görmek mümkündür:

“Camiye adım attığım an arındığımı hissettim. Cami sadece tasarım olarak değil aynı zamanda manevi atmosferiyle de çok etkileyici. Bana bu mekânı ziyaret etme imkanı verdiğiniz için çok teşekkür ederim.”

“İlk kez bir ‘cami’yi ziyaret etmeme izin verildi. Çok sakin, geniş/büyük bir mekânda bulununca, insanın içi gerçekten huzur buluyor/kalbi rahatlıyor.”

“İlk defa bir camiye girdim. Vitraylar çok güzel ve etkileyiciydi. Huzurlu bir ruh hâline girdim/sakinleştim/dinginleştim.”

4.1.4. Cami Mimarisine, Atmosferine ve Personeline Yönelik Hayranlık

Ziyaretçi defterlerinde sıklıkla tekrarlanan tema camiye duyulan hayranlık olmuştur. Bu konuda öncelikle caminin görünüşü öne çıkmaktadır. Ziyaretçiler, Tokyo Camii’nin dışarıdan gördüklerinde onun diğer binalardan çok daha farklı bir mimariye sahip olmasından etkilendiklerini dile getirmişlerdir. Camiden içeri ilk adım attıklarında ise yüksek kubbe ve Türk-İslam sanatlarının güzelliği karşısında hayran kaldıklarını belirtmişlerdir. Salvador’dan gelen bir ziyaretçinin ifadeleri konuyu açıklamaktadır.

“Ben bir mimarım ve cami içindeki harika tezyinatı ile çok güzel olmuş. Kapısında inanılmaz bir işçilik var. Bundan daha etkileyici olan ise Arap harfleriyle bezenmiş olan avizesi. Daha önce hiç böyle bir lamba görmemişim.”

Cami tecrübesine ilişkin hayranlık temasında ilk defa bir Türk camisine yapılan ziyaretlerin ayrı bir yeri vardır. Bu cami mimarisine Türkiye’den aşına olsa da ilk defa yurt dışında bir Türk camisini ziyaret eden bir Türk ziyaretçinin sözleri konuyu özetlemektedir.

“Daha önce yurt dışında camiler görmüştüm, fakat ilk defa bir Türk camisi görüyorum. Türkiye’den bu kadar uzakta elmas gibi parlak, Türk ruhunu ve zarafetini gösteren böyle güzel bir camiyi görmek beni çok etkiledi. Böyle güzellik Türkiye’nin hangi bilinmez enginliklerinden çıktı? Herhalde bu, Müslüman Türk milletini diğerlerinden ayıran asil bir ruhun pırıltısı. Yazmakla anlatılmıyor...”

Camiye dair hayranlık ifadelerinde özellikle Türk ve Müslüman olmayan ziyaretçilerin ifadeleri kayda değerdir. Nitekim Türkler daha çok uzak bir diyarda tanıdık bir bina ile karşılaşmaktan duydukları memnuniyeti dile getirirken, diğer milletlerden gelen ziyaretçiler için bu karşılaşma aslında ilk defa Türk-İslam mimarisi ile karşılaşma anlamına gelmektedir. Bu nedenle hayranlık başlığında ilk temasa ilişkin ifadeler öne çıkmıştır. Şu örnekler konuya ışık tutmaktadır.

“Cami çok güzel. İlk defa bir camiye geliyorum. Çok etkilendim. Bana bu şansı verdiğiniz için teşekkür ederim.”

“İlk defa bir İslam camisi görüyorum. İstanbul’da 1000’den fazla cami olduğunu duydum ve şaşırdım. Vitray dekorasyonu güzel, binanın kendisi ise harika. Burayı ziyaret etme imkanı bulduğum için mutluyum.”

“İlk defa bir camiye girdim. Vitraylar çok güzel ve etkileyiciydi. Huzurlu bir ruh hâline girdim/sakinleştim/dinginleştim.”

Kayıtlara göre ziyaretçilerin camiye duydukları hayranlık, -şu örnekte olduğu gibi- bunu çevreleriyle paylaşma motivasyonu geliştirmektedir.

“Tokyo’da bu kadar güzel bir cami bulduğum için çok şaşırdım. Buraya tekrar gelmek ve aileme de burayı göstermek isterim. Teşekkürler.”

Camiye duyulan hayranlık bu ziyaretçilerde Türkiye’ye yönelik bir merak duygusu da oluşturmaktadır.

“Muhteşem ve kıymetli bir deneyimdi. Binaya girebildiğim için çok duygulandım. Bir gün Türkiye’ye gitmek istedim. Bunnaltıcı bir gündü ama burada kalbim sakinleşti, içim huzur doldu.”

Dahası, bu hayranlık Türkiye’ye ve tüm Türklere yönelik olumlu bir tutuma da dönüşebilmektedir.

“Bugün harika bir deneyim yaşadım. İlk defa bir Türk camisi ziyaret ediyorum ve cömertliğiniz ve nezaketiniz inanılmazdı.”

Türk halkı herkese karşı misafirperverdir. Bir dahaki gelişimde burada daha uzun kalmayı umuyorum. Cami, ibadet etmek için çok güzel, manevi ve büyüleyici bir yerdi.”

“Buraya dair ilk izlenimim şaşkınlık oldu; çünkü bu bina çok yüksek, güzel ve temiz. Türkiye’yi çok seviyorum çünkü tüm Türkler çok arkadaş canlısı ve nazik. İleride Türkiye’yi ziyaret etmek istiyorum. Misafirperverliğiniz için teşekkürler.”

Görüldüğü üzere, hayranlık temasında caminin mimari ve sanatsal özelliklerinin yanı sıra Türkiye ve Müslüman ülkelerin kültüre yönelik bir hayranlık da ortaya çıkmaktadır. Daha özeldense Tokyo Camii imamları ve personeli de sıcak kanlılığıyla ziyaretçilerin hayranlığını kazanmış görünmektedir. Bu konuda bir Türk ve bir Hintli ziyaretçinin ifadeleri örnek olarak verilebilir.

“Cuma günü olması nedeniyle değişik milletlere mensup Müslümanlarla birlikte ibadetin manevi zevkine doymadım. Özellikle imam efendinin hutbesi, misafirperverliği ve kibarlığı bizleri memnun etmiştir.”

“Bu büyük Tokyo Camii’nin ziyaret etmek ve akşam namazını kılmak bir ayrıcalıktı. İmam Kur’an-ı Kerim’i Mısırlı bir kari gibi okuyordu. Cami binası, Japonya’da Mescid-i Haremeyn’in bir modeli gibi ve milenyum yılında gelen bir nimet.”

4.1.5. Caminin Varlığı ve İşlevi ile Duyulan Gurur

Ziyaretçi defterlerinde sıklıkla atıf yapılan diğer bir duygu da gururdur. Gurura ilişkin ifadeler ziyaretçilerin sosyal kimliklerine göre farklılık göstermektedir. Türk ziyaretçiler, böyle güzel bir caminin kendi ülkeleri tarafından yapılması nedeniyle büyük bir gurur yaşadıklarını ifade etmişlerdir. “Camimiz” gibi sahiplenici ifadelere ve en çok da gurur ifadesine bu grupta rastlanmıştır. Örnekler şöyle sıralanabilir.

“Cami her şeyi ile muhteşem bir cami ve Osmanlı mimarisini görmek çok gururlandırdı beni. Buraya gelen tüm Müslümanların aynı hisle geldiğini düşünüyorum. Huzuru, mutluluğu burada bulacaklarını bildikleri için geliyorlar. Burayı evimiz gibi hissettik, korunabileceğimiz tek yer olduğu için. Burayı yaptırılardan Allah razı olsun.”

“Mesleğim sebebi ile pek çok ülkenin mescitlerini ziyaret nasip oldu. Ancak Tokyo Camiimiz ile iftihar ettim. Türkiye’den böyle uzakta memleketimin havasını teneffüs etmek; bun-

dan öte kültürümüzün en iyi şekilde temsilini görmek ile bahtiyarım.”

“İncelik, zarafet ve estetik ve el emeği işlerin, Türklerin içlerindeki o gizlemeye çalıştıkları gizemliliği ve inceliği, estetiği bu camide gördüm. Caminin Japonya’ya kazandırılmış olması ve kültürü yansıtmış olması beni gururlandırdı.”

“Ben Türkiye’den buraya gelmeden önce daha önce buraya gelen arkadaşlar Japonya’da bir cami olduğunu söylemişlerdi. Camiyi ziyarete geldiğimde itiraf etmeliyim ki böylesine büyük ve görkemli bir cami beklemiyordum. Gerçekten gördüklerim beni çok etkiledi. Dışarıdan oldukça güzel görünen cami içine girdiğinde insanı adeta büyülüyordu. Başka ne diyebilirim bilmiyorum ama “Ne mutlu Türk’üm diyene” demek istiyorum.”

Türkiye’den gelen ziyaretçilerin yaşadığı gurur duygusunun yanı sıra diğer ülkelerde yaşayan Türklerin yaşadıkları gurur da burada kayda değerdir.

796 | db

“Avustralya ve ABD’den Japonya’ya gelip devletimizin böyle muhteşem bir cami inşa ettiğini görmek benim için çok gurur verici bir olay oldu.”

Diğer taraftan, Müslüman ülkelerden gelen ziyaretçiler de gurur ifadelerine yer vermiş, Müslüman olmak eş paydasında bulunmaktan dolayı şeref duyduklarını dile getirmişlerdir. Amerika’dan gelen bir Müslümanın ifadeleri konuya örnektir.

“Tokyo’daki cami ziyareti bana gerçekten mutluluk verdi. Müslüman olarak bu harika İslam eserini görmekten kıvanç duyuyorum. Aynı zamanda Türk halkının bu ibadet mekanını bütün dünya Müslümanlarının ibadet mahalli haline getirmesinden dolayı da çok mutluyum. Allah hizmetlerinizden ve gayretlerinizden dolayı sizden razı olsun.”

Dahası Türk ve Müslüman olmayan ziyaretçiler de cami ile gurur duyma hissine atıf yapmışlardır. Ukrayna’dan gelen bir ziyaretçinin notu oldukça anlamlıdır:

“Tokyo’da bu kadar güzel bir cami gördüğüm için mutluyum. Caminin içi de dışı da harika. Vatanlarından bu kadar uzakta dünyanın diğer köşesinde, Tokyo’da böyle bir camileri olduğu için Türklere gıpta ettim. Lütfen bu inciye geleceğe taşıyın.”

4.1.6. Cami İçin Allah'a Şükür, Emeği Geçenlere Teşekkür ve Dua

Tokyo Camii ziyaretçileri büyük oranda şükür, teşekkür ve dua cümlelerine yer vermiştir. Camide yapılan ibadetlerin lezzeti, hissedilen mutluluk ve huzur, hayran olunan güzellik, yeni insanlarla dostluk edinme ve duyulan gurur gibi tecrübeler ilk olarak Allah'a hamd ve şükür cümleleriyle dile getirilmiştir. Ardından, ziyaretçilerin caminin yapımında katkısı bulunan tüm kişi ve kurumlara minnettarlık duymasına yol açmıştır. Bu şükranlık ifadelerinde Kazan Türkleri, Türkiye Cumhuriyeti Devleti, imar ve inşasını sağlayanlar, cami çalışanları, caminin bağışçıları, camide emeği geçenler ve hatta sadece dualarıyla destekleyenler yer almıştır. Örnekler şu şekilde sıralanmıştır.

“Sayısız güzellik doğar da bir günde
Birini sevmeye bir ömür yetmez...
İşte Tokyo Camii de her bakımdan ömürler boyu sevicek bir eser, sevinilecek bir hadise. Allah'ım bana bugünler ve bu eseri gösterdiğin için hamd etmekten gerçekten acizim. Emeği geçen, yardım eden, gönül yardımı dua eden herkesten Allah razı olsun. (...) Caminin güzelliğine güzellik katan görevli arkadaşlarıma teşekkür ediyorum.”

“Bu camide emeği geçen bütün işçisinden memuruna, Diyanet görevlilerinden mimarına ve sanatkarlarına kadar herkesten Allah razı olsun.”

“Allah-ü Rabb'ül alemine hamd ü senalar olsun ki Rasul-i zişanı sayesinde Tokyo'da da ism-i Celal'in elifi gibi minare yükseldi. Gök kubbenin zübdesi olan cami kubbesi de müminleri masivadan örttü. Yapanlar, yaptırınlar, hizmet edenler iki cihanda aziz olsun. İslam inancını Türk bediiyatı ile ifade eden mimarı da, hattatı da, taşçısı da, marangozu da, hepsi de hepsi de...”

4.2. Caminin İşlevine İlişkin Düşüncelerle İlgili Temalar

Ziyaretçi defterlerinde yoğun duygu ifadelerinin yanı sıra çeşitli tespit ve temenni içeren düşünceler de tespit edilmiştir. Tokyo Camii'nin fonksiyonları üzerine yoğunlaşan düşünceler üç alt temada toplanmıştır.

4.2.1. Camide Yeni İnsanlarla, Kültürlerle Tanışma ve Birlik Olma

Ziyaretçi defterlerinde sıklıkla dile getirilen bir konu, Tokyo Camii'nde yeni insanlarla ve farklı kültürlerle tanışmaktır. Ziyaretçiler burada yeni insanlarla karşılaşip onlarla dostluk kurduklarını belirtmiştir.

Özellikle farklı ülkelerden gelen ziyaretçilerin birbiri ile tanışması, yepyeni bir dünyaya açılması anlamına gelmektedir. Defterlere bakılarak Tokyo Camii'nin ziyaretçilerine doğal bir sosyalleşme ve öğrenme ortamı sunduğu söylenebilir. Bir ziyaretçi, kendine benzeyen diğer ziyaretçilerle karşılaşmaktan duyduğu memnuniyeti şöyle ifade etmiştir:

"İnsan memleketinden ayrılıp başka bir yere gidince hep tanıdık bir yer ve tanıdık insanlar arar. Tokyo'da bir cami görmek, aynı kendi ülkemizdeki gibi, ve bu caminin Türkler tarafından yapıldığını öğrenmek, içeri girdiğimde benimle aynı dili konuşan aynı ülkenin insanlarını görüp konuşmak, bir şeyler paylaşmak çok güzel. Allah'tan başka ne istenir ki."

Türk ziyaretçiler ayrıca diğer milletlerden kişilerle karşılaşmaktan dolayı da memnun olduklarını bildirmiştir.

"Müslüman olmuş Japonları görmek, tanışmak ve buradaki Türklerle görüşmek ancak yaşamakla anlatılabilecek duygular."

798 | db

Üstelik bu etkileşim karşılıklı olmaktadır. Nitekim Japon bir ziyaretçi düşüncelerini şöyle ifade etmiştir:

"Buraya geldiğimde burada çok değerli Türk insanlarıyla tanıştım ve gerçekten onlarla tanışmaktan mutluyum. Şu anda bu defteri yazarken bile ellerim titriyor ve yazarken zorluk çekiyorum; çünkü çok heyecanlıyım."

Camideki huzurlu ve samimi atmosferin oluşmasında rol oynayan bu karşılıklı etkileşim sadece tanışma ile sınırlı değildir. Aynı zamanda bu yeni kültüre ilgilenme ve yönelme cümleleri de dikkat çekmektedir. Bir Japon ziyaretçi şu ifadeleri kullanmıştır.

"Şimdi Türkçe çalışıyorum. Az da olsa birkaç eklime öğrenerek sıcak kanlı Türklere yaklaşmak istiyorum... Bundan sonra da Türkler için elimden gelen yardımı yapacağım."

Tokyo Camii'nin insanların birbiri ile tanışma merkezi olması işlevinin ötesinde birlik ve beraberlik ruhuna katkı yaptığı yönündeki ifadeler de burada kayda değerdir. Nitekim 2003 yılındaki Dünya Kupası maçlarının ziyaretçi defterlerinde yer alması ve maç heyecanı ile galibiyet sevincinin camide paylaşılması örnekleri de bu konuya ışık tutmaktadır.

"Her zaman birlik beraberliğin Türk milletinin var olduğu ilke, ülkü, gönül birliğinin iri, diri, bir olmanın gerçekleştiği Dünya Kupası maçlarında Türk Milli Takımı'nın Kore'deki gruptan çıkıp Japonya'da Japon milli takımını da eleyen milletin coşku-

su bu camide de Türk personelin ifade ve duygularıyla görüp aktarmalarını (...) hiç ama hiç unutmuyacağım. Bu camiyi yapan, açan ve emeği geçenleri candan kutluyorum.”

“Taa Türkiye’den gelip burada bu kadar güzel insanlarla tanışmak ve tabii ki camiye gelmek ne kadar güzel bir duygu. O kadar duygulandım ki anlatmak kesinlikle mümkün değil. Hissetmek lazım. Camiyi ilk gördüğümde gözlerim doldu. Ne olursa olsun Allah hiç kimseyi yurdundan ve sevdiklerinden ayırmaz. Bütün samimiyetimle söylüyorum ki Türkiye’den binlerce uzak kilometreden gelip de Türk kültürünü bu kadar hissedeceğimi tahmin etmiyordum. Bu caminin inşaatında yardımda bulunan bütün herkesten Allah razı olsun. Bir de bu sene Türk aslanları 3. oldu. Bütün maçlarda kalbimiz onlarla idi. Teşekkürler demek geliyor içimden onlara. Çünkü hiçbir şey bu kadar iyi tanıtamazdı Türkiye’yi. Buraya gelip buraları görmeyi nasip ettiği için binlerce kere şükürler olsun Allah’a. İnşallah tekrar gelmeyi nasip eder. Herkese binlerce teşekkürler.”

4.2.2. Caminin İslam’ı Temsili ve Türkiye’yi Tanıtım Değeri

db | 799

Ziyaretçi defterlerinde Tokyo Camii’nin Türk-İslam medeniyetinin bir temsilcisi olduğu ve özellikle Türkiye’nin tanıtımına büyük katkı yaptığı yönündeki ifadeler ayrı bir temayı oluşturmaktadır. Örneğin, bir Uygur ziyaretçinin şu ifadeleri caminin sembolik anlamına işaret etmektedir.

“Tokyo Camii bir Osmanlı eseri, bir dünya Müslümanlığının, bir Müslümanlığının temsilciliği olmuş. Ben bu camiyi görünce çok çok mutlu oldum. Camiyi yaptıran T.C. Cumhuriyetine çok minnettarım.”

Ziyaretçi defterlerine yansıyan bir konu da Tokyo Camii’nin artık Japonlar arasında bilindiği ve Türkiye’yi temsil eden bir merkez olarak tanındığıdır. Japonya’ya gelen bir Türkün bu konuda tecrübesi şu şekildedir.

“Japonya’ya geldiğim süre içerisinde Türkiye ile ilgili ilk duyduğum, Japonya’daki Türk camisinin çok güzel olduğu idi. Japon vatandaşları arasında konuşulduğunda onların da bu camiden övgüyle bahsettiklerini işittim.”

Ziyaretçi defterlerinde Tokyo Camii’nin bir ibadet mekanı ve sosyalleşme merkezi olması gibi işlevlerinin dışında Türkiye’nin tanıtımına yaptığı katkı da Türk ziyaretçiler tarafından sıklıkla dile getirilmiştir.

“Bu ne kadar güzel bir olay ne kadar güzel bir duygu. Tokyo’nun ortasında Türk camisi. Umuyorum bu caminin burada varlığı hem insanların düşünmesine hem de Türkiye’nin tanıtımına iyi bir vesile olacaktır. Japonların çoğu Türkiye’yi tanıyor ve biliyor ancak bu daha yakından tanımlarına ve ülkemizin ne derece büyük bir ülke olduğuna inanmalarına iyi bir vesile olacaktır.”

“Gerek devlet gerekse millet olarak Tokyo Camii’ne sahip olmamız gerekiyor. Çünkü Tokyo’da belki de Turizm Bakanlığı’nın yapmış olduğu tanıtımdan daha fazlasını Tokyo Camii yapıyor.”

“Japonya’da bu yıl (2003) Türkiye yılı olarak kutlanıyor. Ben de bu vesile ile buradayım. Umuyoruz ki gerçekleştirilecek etkinliklerle iki ülke arasında zaten iyi olan ilişkiler daha da gelişecek. Camiyi gerçekten umduğumun üstünde çok güzel bir proje olarak gördüm. Gerçekleştirilenlere teşekkür ediyorum. Bu güzel eser de ülkemizin tanıtımına büyük katkı sağlayacaktır. Merkezin cami ile birlikte gerçek Müslümanlığı telkin etmesi bu güzel eseri daha da anlamlı kılacaktır.”

4.2.3. Caminin Hizmetlerinin Devam Etmesi Temennisi

Ziyaretçiler, Tokyo Camii’nde yaşadıkları derin tecrübelerin ardından oradaki etkileyici atmosferin ve caminin işlevlerinin devam etmesi yönündeki dilek ve temennilerini dile getirmiştir. Bu temennilerde caminin Türk ve Müslümanlara hizmet etmesi örnekleri şöyledir:

“Bu güzel ibadethanenin her şeyden önce Türkiye Cumhuriyeti’nin yüksek çıkarlarına uygun şekilde kullanılmasını dilerim. (...) Mevcut durumun ilelebet muhafazasını diler, özellikle Türk-Japon ilişkilerine faydalar sağlamanı kalpten dilerim.”

“Japonların İslam’ı tanımlarında en üstün rolü yüklenecek ve görevini en iyi şekilde yerine getireceğine inandığımız bu eserin hamisi Kazan Türklerine ve Türkiye’ye Allah zeval vermesin, yardımcısı olsun, İslam’ın ihyasında ilelebet payidar etsin.”

“Türk ve İslam alemine büyük hizmetler vermesini dilerim.”

Ziyaretçi notlarındaki temennilerin kapsamı oldukça geniştir. Caminin pek çok millete ve dahi tüm insanlara hizmet vermesi temennileri de defterlerdeki yerini almıştır:

“Bu yeni açılan caminin, milletimize ve bütün Müslüman milletlere hayırlı olmasını Cenab-ı Hak’tan niyaz ediyorum. İslam’ın gücü ve kudretinin halka yansımalarının en önemli noktalarından birisi olan bu müstesna caminin Türk, Türkmen, Arap, Endonezyalı, Bangladeşli, Bosnalı, Kıbrıslı, Azerbaycanlı, Kafkasyalı, Özbekistanlı Müslümanlara hizmet etmesi ve tüm Müslüman ülkelerin topyekun kalkınmasına önderlik etmesi ve Japonya’da İslamiyet’in çığ gibi büyümesine vesile olması Allah’ın izni ile gerçekleşecektir.”

“Bu muhteşem mimarinin içerisinde İslam’ı en güzel şekilde temsil etme ve bütün insanlara öğretim açısından caminin başta muhterem imamı ve diğer görevli elemanlarına üstün başarılar ve Cenab-ı Allah’tan muvaffakiyetler diliyorum.”

Caminin hizmetlerine yönelik hayranlık, bu hizmetlerin uzun yıllar boyunca sürmesi yönünde bir temenni de içermektedir. Bu temenni şu örnekte olduğu gibi Türk ziyaretçiler tarafından dile getirilmiştir. db | 801

“Sanki Türkiye Tokyo’ya gelmiş. Buram buram hasret. İnşallah gelecek nesillere tarihi bir eser olmaktan çıkıp birçok mutlulukların yaşandığı, üzüntülerin de beraberce paylaşıldığı bir yer olur.”

Benzer şekilde caminin uzun süreli kalıcılığı için bir Japon ziyaretçinin temennisi de şu şekildedir:

“100, 200 yıl sonra da Tokyo Camii’nin (hizmetlerine) devam etmesini dilerim.”

5. Tartışma

İnsan-mekân etkileşiminin psikolojik boyutunda hem insanın mekanları inşa ederken ve dönüştürürken yaşadığı psikolojik süreçlerin etkisi hem de içinde bulunulan mekânın insanın davranış ve deneyimlerine etkisini söz konusudur.¹⁶ İnsanın mekâna anlamlar yüklemesi sonucunda bu mekana karşı bir bağ hissetmesi yer bağlılığı olarak özetlenebilir.¹⁷ İnsanın benliğinin belli bir mekânsal parça ile ilişkili olarak tanımlanması ise yer kimliği olarak tanımlanmaktadır. Burada bireyin sahip olduğu

¹⁶ Yaşaroğlu, *Çevre Psikolojisine Giriş*, 12.

¹⁷ Ayar vd., “Yer Bağlılığı Ölçeği Geçerlik ve Güvenirlik Çalışması”, 230.

inançlar, tercihler, beklentiler ve değerler önemli bir rol oynamaktadır.¹⁸ Buna bağlı olarak da dini mekanların bireyler üzerindeki psikolojik etkileri de yer kimliği ile dini kimliğin birleştiği bir alan oluşturmaktadır.

Bir dinî mekân olarak Tokyo Camii ve Diyanet Türk Kültür Merkezi yirmi yılı aşkın süredir her din, dil ve milletten ziyaretçilerini ağırlamaktadır. Bu ziyaretçilerin defterlere yazdığı ifadelerle göre Tokyo Camii tecrübesi, oldukça yoğun duygu ve düşünceler içermektedir. Ziyaretçi notlarının çoğu Türk ve Japon misafirlere aittir, ancak diğer milletlerden de ciddi bir ilgi söz konusudur. Üst düzey devlet yetkililerinden çeşitli meslek gruplarına kadar Japonya'ya gelen hemen her Türk ve Müslüman burayı ziyaret etmektedir. Dahası Tokyo Camii mimarisi ve tezyinatıyla Türk-İslam medeniyetinin başarılı örneklerinden birini yansıttığı için Japonların yanı sıra Japonya'yı ziyaret eden turistlerin de ilgi odağı olmaktadır. Bu geniş ziyaretçi yelpazesıyla Tokyo Camii günümüzdeki cami algısı ve işlevinin eşsiz örneklerinden birini sunmaktadır. Aynı mekânın farklı arka planlara sahip kişiler üzerindeki etkisini ortaya koyması açısından çevre psikolojisine güzel bir örnek teşkil etmektedir.

802 | db

Ziyaretçi defterlerine uygulanan içerik analizi sonuçlarına göre Tokyo Camii tecrübesi, "ziyaretinde yaşanan duygular" ve "caminin işlevine ilişkin düşünceler" şeklinde iki ana temada ortaya çıkmaktadır. Cami ziyaretinde yoğunlukla yaşanan duygu, heyecan ve mutluluktur. Özellikle Türkiye'ye oldukça uzak bir coğrafyada böylesi güzel bezenmiş ve çok fonksiyonlu bir Türk camisi ile karşılaşmak insanları mutlu etmiştir ve oldukça heyecanlandırmıştır. Bu bulgu, Şanlıurfa'daki dini mekanların ziyaretçilerinin de heyecan duygusu yaşadığını tespit eden araştırma bulguları ile benzerlik göstermektedir.¹⁹ Cami ziyaretinde yaşanan yoğun olumlu duygular, yer bağlılığının gelişmesine katkı sağlamaktadır.

Analiz sonuçlarına göre camide hissedilen huzur ve sıkıntılardan kurtulma temasının farklı arka planlardan gelen ziyaretçilerin paylaştığı bir ortak nokta olması açısından önemlidir. Caminin sağladığı manevi atmosfer, bireyler üzerinde dinginleştirici, sakinleştirici ve dertlerinden uzaklaştırarak rahatlatıcı bir etki bırakmaktadır. Benzer şekilde bir araştırmada cami, katılımcılar tarafından, "rahatlatıcı ve huzur verici bir yer olarak" ve "hayat verici, tedavi edici ve besleyici bir yer" olarak tasvir edilmiştir.²⁰

¹⁸ Kutay Karaçor – Akçam, "Yer Kimliği, Toplum Duyusu ve Çevresel Tutum Değişkenleri Arasındaki Kavramsal İlişkinin Yapısal Eşitlik Modellemesi İle Açıklanması", 195.

¹⁹ Yeğin, "Din Psikolojisi Açısından Kutsal Mekân İnsan İlişkisi", 81-82.

²⁰ Dağcı - Dağcı, "Camiye İlişkin İmgeler: Metaforik Bir Araştırma, 103.

Başka bir araştırmada da kutsal mekân ziyareti yapan kişiler, ziyaret sırasında rahatlama ve sıkıntıların hafiflemesi tecrübesinden bahsetmiştir.²¹ Bu sonuçlar, caminin insanın iyi oluşu üzerindeki etkisine dikkat çekmektedir. Ayrıca caminin bu şekildeki etkisi, camiye yönelik yer bağlılığının güçlenmesinde önemli bir rol oynamaktadır.

Analiz sonuçlarına göre caminin mimarisi ve ortamına yönelik hayranlık duyguları tüm ziyaretçiler için geçerlidir. Bir başka araştırmaya göre Japonya'daki tarihi camiler, İslam kültürünü daha iyi anlamak isteyen, İslam'ın kapsayıcı ve özgürleştirici doğasını takdir eden ve hem iç hem de dış mekanlarının büyüleyici mimarisine ve atmosferine hayran kalan bireyler tarafından ziyaret edilmektedir.²² Bu etkiye benzer bir bulgu Almanya'da yapılan bir araştırmada elde edilmiştir. Geleneksel değil modern tarzda mimariye sahip olan Köln Merkez Cami'nin gençler üzerinde büyüleyici bir etki uyandırdığını belirtmektedir. Ancak aynı caminin ileri yaştaki Türkler için böyle bir etki bırakmadığı da belirtilmiştir.²³ Dolayısıyla denilebilir ki ziyaretçilerde hayranlık uyandıran konu sadece mimari yapı değil ona yüklenen anlamlardır. Dini mekâna yüklenen anlam ise yer bağlılığını etkilemektedir. Hayranlık temasında mimarinin dışında camideki atmosferin ve görevlilerin emeklerinin de etkili olduğu tespit edilmiştir. Tokyo Camii'nde yapılan bir başka araştırmada da ziyaretçilerin caminin herkese açık oluşu, mimarisi ve misafirperverliğinden etkilendikleri bulgulanmıştır.²⁴ Bu araştırmada ilaveten söz konusu etkiyi hisseden Türk ve Müslüman ziyaretçilerin gurur duygusu yaşadıkları da tespit edilmiştir. Bu tema, caminin sembolik anlamına işaret etmektedir ve yer bağlılığına dayanmaktadır.

Kayıtlarda öne çıkan bir diğer tema ziyaretçilerin kendilerini başka bir dünyada hissetmeleridir. Bu temada özellikle Türk ziyaretçilerin kendilerini ülkelerinde gibi hissetmeleri, gurbet psikolojisi ile başa çıkmada caminin rolünü ortaya koymaktadır. Nitekim bu ziyaretçiler hem caminin kendisi hem de Türkçe konuşan insanların varlığının vatan hasretini dindirdiğini belirtmişlerdir. Burada dikkat çeken husus, Türk ziyaretçilerin

²¹ Yeğin, "Din Psikolojisi Açısından Kutsal Mekân İnsan İlişkisi", 84.

²² Ajar, "Identification of Historical Mosque as Tourism Destination: Comparison between Menara Kudus and Demak Great Mosque in Indonesia and Kobe Muslim and Tokyo Camii in Japan", 56.

²³ Ahmet Faruk Ergün, "Almanya'daki Cami Mimarisinin Azınlık Kimliği Üzerindeki Etkisi", *Güncel Sosyoloji* 2/1 (2024), 29.

²⁴ Ajar, "Identification of Historical Mosque as Tourism Destination: Comparison between Menara Kudus and Demak Great Mosque in Indonesia and Kobe Muslim and Tokyo Camii in Japan", 55.

sıklıkla kendilerini evlerinde gibi hissettiklerine dair ifadelerdir. Evde olma hissi, insanın kendini mutlu, rahat ve güvende hissettiğine işaret eder. Zaten ziyaretçiler arasında Tokyo Camii'ni sığındıkları bir yer olarak görenlerin de yüksek olması, bu konu ile uyumlu bir sonuçtur. Türkiye'de camiye ilişkin metaforlar üzerine yapılan bir araştırma, caminin arınma ve korunma yeri olarak algılanması da caminin bu işlevine işaret etmektedir.²⁵ Diğer taraftan Almanya'da yapılan bir araştırmada caminin Türkiye'yi çağrıştırmasına ilişkin bulgular elde edilmiştir. Berlin Şehitlik Camisi, Türkiye'deki camilerin mimari tarzına sahip olduğu için cami cemaati tarafından memleket özlemi uyandırdığı ifade edilmiştir. Bu çalışmaya göre katılımcıların Berlin Şehitlik Camii'ni sevmelerinin nedeni sadece mimarinin kendisi değil, mimarinin zihinlerinde çağrıştırdıklarıdır.²⁶ Dolayısıyla diğer ülkelerdeki Türk camilerinin hem mimari özellikleri hem de ziyaretçilerin bu camiye ilişkin zihinsel kodları etkili olmakta ve cami ile memleket kavramları birbirini çağrıştırmaktadır. Bu bulgular doğrudan camiyle kurulan duygusal bağı ortaya koymakta ve dahası dini kimlik ile milli kimliğin iç içe geçişine örnek teşkil etmektedir.

804 | db

Analiz sonuçlarına göre tespit edilen bir diğer tema da cami için Allah'a şükür ve emek verenlere yönelik teşekkür ve dua cümleleri yer almaktadır. Bu örnekler, hayranlık verici bir nimetin karşısında insanların doğal olarak önce Allah'a şükrettiğini hatırlatmaktadır.²⁷ Tokyo Camii'ne emek verenlere yönelik teşekkür cümlelerinin onlara yapılan dua cümleleri ile devam etmesi de bir geri verme davranışı olarak yorumlanabilir. Ziyaretçiler, cami tecrübelerine olanak sağlayan kişilere bu tecrübenin karşılığında dua etmektedir. Diğer bir ifade ile dua cümleleri camiye oradaki çalışmalara manevi olarak destek olma şeklinde bir psikolojik arka plana sahiptir. Bu noktada bir ziyaretçinin Japonya'da olup bu notu okuyan kişilere muhatap şu kaydı oldukça manidardır.

"Selamdan sonra,
Azizim,
Fani dünyada baki olanın peşinden sürüklenip kendi rüyalarının ötesinde işler başarmışsın... Taa Japonya'da Türk'ün, Türklüğün İslam'ın ve Müslümanlığın özdeşi olmakla gelecek nesiller seni hep anacak, emin ol!... Şimdilik kimsin, bu satırları ne zaman okuyorsun bilmiyorum ama okurken artık sen de bensin, bizsin, bizim adımızın...

²⁵ Dağcı - Dağcı, "Camiye İlişkin İmgeler: Metaforik Bir Araştırma", 103.

²⁶ Ergün, "Almanya'daki Cami Mimarisinin Azınlık Kimliği Üzerindeki Etkisi", 28.

²⁷ Bkz. Gülüşan Göcen, *Şükür: Pozitif Psikolojiden Din Psikolojisine Köprü* (İstanbul: DEM, 2012).

Azizim,
Sen burada bizim en değerli varlığımızsın; kendini muhafaza
et... Tıpkı benliğini muhafaza ettiğin gibi...
Bilvesile baki muhabbet, meveddet, uhuvvet ve's-selam..."

Ziyaretçi defterlerinde camini işlevlerine ilişkin düşünceler ayrı bir ana tema oluşturmuştur. Bu noktada ilk öne çıkan konu, caminin diğer insanlarla ve kültürlerle buluşma, tanışma ve kaynaşma yeri olmasından duyulan memnuniyettir. Bu bulgu, caminin aynı zamanda "bir hoşgörü, dayanışma ve kaynaşma yeri" olarak betimlendiğini tespit eden araştırma sonucu ile uyumludur.²⁸ Bu tespitler, caminin kişi için pek çok anlam taşıdığını ortaya koymaktadır. Birlik ruhunun yaşandığı Dünya Kupası maç heyecanının ziyaretçi defterlerine yansımaları, kişi ile dini mekan arasındaki güçlü bağ için etkili bir örnektir.

Analiz sonuçlarına göre Tokyo Camii'nin İslam'ı temsil ve Türkiye'yi tanıtmaya değeri ayrı bir tema olarak ortaya çıkmıştır. Bu temanın altındaki ifadelerde ise Türk ziyaretçiler özelinde güçlü bir psikolojik olgu tespit edilmiştir. O da yabancı bir ülkede inşa edilen Türk camisinin hem dinî kimliğin hem de millî kimliğin bir parçası olmasıdır. Ziyaretçi ifadelerine göre Tokyo Camii Türk ve Müslüman olmanın gururunu yaşatmaktadır. Tokyo Camii'ndeki ibadet ve etkinlikler de Türkiye'yi başarılı bir şekilde temsil etmekte ve diğer insanlara tanıtmaktadır. Caminin hem memlekette gibi hissettirmesi hem de Türkiye'yi temsil ettiği düşüncesi, dini kimlik ile millî kimliğin iç içe geçtiği bir noktaya işaret etmektedir. Aslında caminin literatürde özellikle yurt dışındaki camilerin kişilerin kimlik inşasındaki önemine ilişkin çalışmalar bulunmaktadır. Örneğin Almanya'daki camilere giden 11 Türk ile yapılan mülakatlarda da caminin sadece ibadet mekânı olmadığı, azınlıkta olan kişilerin kendi kimliklerini koruduğu, şekillendirdiği ve dönüştürdüğü bir mekân olarak tanımlanmıştır.²⁹ Ancak bu araştırmada Tokyo Camii'nin kişilerin hangi kimliklerine ne tür bir etki ettiği de tespit edilmiştir. Bulgulara göre Türk ziyaretçiler hem Tokyo Camii'ne hem de Türkiye'ye güçlü bağlılık göstermektedir. Onların Tokyo Camii'ne olan bağlılıkları ile ülkelerine olan bağlılıkları birbirini beslemektedir. Literatürde yer bağlılığı olarak geçen bu kavram,³⁰ birey ile mekân arasında kurulan duygusal bağa işaret etmektedir. Yer kimliği ise birey ve yer arasındaki sürekli var olan anlam ve duygusal bağa işaret ettiği göz

²⁸ Abdullah Dağcı – Tahir Dağcı, "Camiye İlişkin İmgeler: Metaforik Bir Araştırma", *Balıkesir Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 4/1 (2018), 103.

²⁹ Ergün, "Almanya'daki Cami Mimarisinin Azınlık Kimliği Üzerindeki Ektisi", 27.

³⁰ Ayar vd., "Yer Bağlılığı Ölçeği Geçerlik ve Güvenirlilik Çalışması", 230.

önünde tutulduğunda³¹ Tokyo Camii ziyareti neticesinde olan duygusallığa yer bağlılığı, Türkiye'ye yönelik olan aidiyet duygusu, vatan hasreti ve gururu ise yer kimliğine işaret etmektedir denilebilir. Dolayısıyla Tokyo Camii'nin Türk ziyaretçiler üzerindeki etkisinin dini kimlik ile milli kimliğin iç içe geçerek bütüncül bir yer kimliği oluşturduğu şeklinde olduğu söylenebilir.

Tüm bulgu ve tartışmalar ışığında araştırmanın soruları şu şekilde cevaplanabilir:

1. Tokyo Camii ziyaretçilerinin cami ziyareti sırasında yaşadıkları duygu ve düşünceler oldukça yoğundur. Duygularda, mutluluk, evinde hissetme, rahatlama, hayranlık, gurur ve şükür temaları öne çıkarken düşüncelerde yeni insanlarla tanışma, caminin İslam ve Türkiye'yi temsil etmesi ve hizmetlerine devam etmesi temennileri öne çıkmaktadır.

2. Tokyo Camii ziyaretçiler için pek çok anlam taşımaktadır. Yer bağlılığının temelini oluşturan bu anlamlar, caminin bir binadan ibaret olmadığını açıkça ortaya koymaktadır. Dahası cami sadece bir ibadet merkezi olarak da görülmemektedir. Tokyo cami, bir vatan parçası olarak görülmesi, İslam ve Türkiye'yi temsil etmesi, farklı kültürleri bir araya getirmesi ve herkese karşı hoşgörülü olarak İslam'ın kapsayıcılığının örneğini sunması gibi anlamlar taşımaktadır.

3. Tokyo Camii ziyaretinin ziyaretçilerin farklı kimlik türleri üzerinde etkileri olduğu tespit edilmiştir. Bunlar arasında dini kimlik, milli kimlik ve yer kimliği öne çıkmaktadır. Dinî bir mekân olan Tokyo Camii, dini kimlik ile milli kimliğin iç içe geçerek yer kimliğinin bir parçasını oluşturması noktasında ziyaretçinin kimlikleri ile etkileşim halindedir.

Sonuç

Değinilen psikolojik etkileri ile Tokyo Camii, dini mekanların çok boyutlu işlevleri ve insanlar üzerindeki derin etkilerine de dair önemli bir örnektir. Bu konuyu bir ziyaretçi veciz bir şekilde şöyle ifade etmiştir.

“Burası Türkiye'deki camilerimizden çok farklı bir mekân. Belki yapı olarak bir fark göremeyebilirsiniz ama Tokyo Camii'nin görmüş olduğu işlev hakikaten Türkiye'deki camilerimizden çok çok farklı. Caminin ne demek olduğunu ve caminin nasıl bir görev üstlendiğini burada ben anladım. Özellikle Tokyo'ya gelen her Türk'ün görmesi gereken yerlerden

³¹ Kutay Karaçor - Akçam, “Yer Kimliği, Toplum Duyusu Ve Çevresel Tutum Değişkenleri Arasındaki Kavramsal İlişkinin Yapısal Eşitlik Modellemesi İle Açıklanması”, 195.

birdir Tokyo Camii. Tokyo’da Ramazan’ın birkaç gününü geçirdim. Hakikaten benim için farklı bir Ramazan oldu.”

Sonuç olarak denilebilir ki Tokyo Camii geçmişte olduğu gibi günümüzde de Japonya’daki önemli mekanlardan birisidir. Müslümanlar için kendini evinde hissettiren ve gururlandıran bir mabet, Müslüman olmayanlar için de ferahlatıcı ve öğretici bir merkez konumundadır. Tokyo Camii’nin kapıları herkese açıktır ve buraya gelenler olumlu izlenimlerle ve güzel anılarla dönmektedir. Mimari ve sanatsal güzelliği, kültürel etkinlikleri, bilgilendirici faaliyetleri ve manevi atmosferiyle Tokyo Camii ile ziyaretçileri arasında bir bağ oluşmaktadır. Bu örnekten yola çıkarak denilebilir ki Müslümanların azınlıkta olduğu ülkelerde cami, insanlar için pek çok derin anlam taşımakta ve onlar üzerinde olumlu psikolojik etkiler bırakmaktadır. Çoğu kişi için camiye karşı bir yer bağlılığı geliştirmekte ve cami yer kimliğinin bir parçası haline gelmektedir.

Kaynakça

- Ajar, Seno Budhi. “Identification of Historical Mosque as Tourism Destination: Comparison between Menara Kudus and Demak Great Mosque in Indonesia and Kobe Muslim and Tokyo Camii in Japan”. *Ateliê Geográfico - Goiânia-GO* 18/2 (2024), 38 – 59.
- Ayar, Harun vd. “Yer Bağlılığı Ölçeği Geçerlik ve Güvenirlik Çalışması”. *Elektronik Sosyal Bilimler Dergisi* 21/81 (2022), 229-241.
- Dağcı, Abdullah – Dağcı, Tahir. “Camiye İlişkin İmgeler: Metaforik Bir Araştırma”. *Balıkesir Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 4/1 (2018), 97-119.
- Erasiah - Pratama, Fikri Surya. “Islam in Japan: From Confinement to Muslim-Friendly”. *Journal of Al-Tamaddun* 19/2 (2024), 89-100.
- Ergün, Ahmet Faruk. “Almanya’daki Cami Mimarisinin Azınlık Kimliği Üzerindeki Ektisi”. *Güncel Sosyoloji* 2/1 (2024), 20-32.
- Göcen, Gülüşan. *Şükür: Pozitif Psikolojiden Din Psikolojisine Köprü*. İstanbul: DEM, 2012.
- Kaya, Umut. “İmkân ve Potansiyelleri Bakımından Din Görevlilerine Göre Kampüs Camileri”. *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 69 (2025), 195-228.
- Kıral, Bilgen. “Nitel Bir Veri Analizi Yöntemi Olarak Doküman Analizi”. *Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 15 (2020), 170-189.
- Kimura, Akiko. “Cultural Encounter With Islam And Its Reception In Japan ‘Its Historical Change And The Role Played By Foreign Muslims’” *Eskiye*, 60 (2025), 355-385.
- Kutay Karaçor, Elif – Akçam, Ezgi. “Yer Kimliği, Toplum Duyusu ve Çevresel Tutum Değişkenleri Arasındaki Kavramsal İlişkinin Yapısal Eşitlik Modellemesi İle Açıklanması”. *Türkiye Ormanlık Dergisi* 17/2 (2016), 194-200.
- Nelson, Chad - Woods, Robert H. “Content Analysis”. *The Routledge Handbook of Research Methods in the Study of Religion*. Ed. Michael Stausberg ve Steven Engler, 109-121. London & New York: Routledge, 2011.
- Özdemir, Murat – Tuti, Gamze. “Nitel Araştırma Desenleri: Metodolojik Bir Temellendirme”. *Çankırı Karatekin Üniversitesi Karatekin Edebiyat Fakültesi Dergisi* 11/2 (2023), 217-235.
- Yakut, Selahattin – Dündar, Abdülkadir. “Mekânın Ruhü: Dinî Mekânların Psikolojik Dili”. *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi* 13/73 (2020), 1114-1119.

- Yaşaroğlu, Cihat. *Çevre Psikolojisine Giriş*. İstanbul: Nobel Akademik Yayıncılık, 2020.
- Yeğin, Hüseyin İ. "Din Psikolojisi Açısından Kutsal Mekân İnsan İlişkisi". *Harran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 17/27 (2012), 53-91.
- Yıldırım, Ali – Şimşek, Hasan. *Sosyal Bilimlerde Nitel Araştırma Yöntemleri*. Ankara: Seçkin, 2011.
- Yılmaz Yıldırım, Demet – Yetim, Şeyma. "Dini Yapılar ve Kent Kimliği İlişkisi Üzerine Bir Değerlendirme: Trabzon Örneği". *İdealkent: Kent Araştırmaları Dergisi* 31/11 (2020-3), 1856-1881.

